

УДК 155.413+303.30+305

Н. Є. Шахова

здобувач кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню ціннісних орієнтацій з позицій теоретико-методологічного підходу, який забезпечує цілісність та глибину розкриття проблеми. Ціннісні орієнтації як одне з центральних особистісних утворень виражають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності і в цьому контексті визначають широку мотивацію її поведінки та створюють значний вплив на всі сторони життєдіяльності.

Теоретико-методологічну основу дослідження особливостей ціннісних орієнтацій особистості в залежності від соціальної ситуації її розвитку склали основні положення теорії суб'єктної активності людини як умови еволюції її особистості, системно-структурного підходу, генетичний принцип С. Д. Максименка, принцип розвитку Т. П. Вісковатової, провідні положення теорії особистості та її основних проявів.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, свідомість, стратегічні життєві цілі, мотивація, суб'єктна активність, розвиток особистості.

Методологія як система принципів та способів організації і побудови теоретичної та практичної моделі ціннісних орієнтацій особистості забезпечує чіткість постановки дослідницької проблеми, допомагає здійснювати повну інтерпретацію отриманих результатів та дозволяє виробити наукову стратегію формування уявлень про особливості становлення ціннісних орієнтацій особистості на сензитивних етапах онтогенезу. Ціннісні орієнтації є віддзеркаленням у свідомості людини цінностей, що визначаються як стратегічні життєві цілі і спільні світоглядні орієнтири. Ціннісні орієнтації як одне з центральних особистісних утворень виражають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності і в цьому контексті визначають широку мотивацію її поведінки та створюють значний вплив на всі сторони життєдіяльності. Фактично ціннісні орієнтації виступають способом диференціації об'єктів дійсності за їхньою значущістю.

Сьогодні, коли в науці йде інтенсивний пошук резервів, використання яких дозволило б підвищити результативність та ефективність наукового дослідження, саме адекватно підібрана методологічна основа дозволяє побудувати наукове поле, в якому буде організовуватися відповідне дослідження. Чіткий та правильний вибір методології дозволяє уникнути неточностей та розбіжностей у власних концептуальних та емпіричних підходах до досліджуваних явищ.

Теоретико-методологічну основу дослідження особливостей ціннісних орієнтацій особистості в залежності від соціальної ситуації її розвитку склали основні положення теорії суб'єктної активності людини як умо-

ви еволюції її особистості (К. О. Абульханова-Славська, Л. К. Велитченко, О. П. Єлісєєв та ін.), системно-структурного підходу (Б. Г. Ананьєв, В. О. Ганзен, Б. Ф. Ломов, В. М. Юрченко та ін.), генетичний принцип С. Д. Максименка, принцип розвитку Т. П. Вісковатової, провідні положення теорії особистості та її основних проявів (О. О. Бодальов, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв та ін.).

Проблема суб'єкта та суб'єктної активності в сучасній психологічній науці розглядається у багатьох контекстах — діяльнісному та диференціально-психологічному (К. О. Абульханова-Славська [1]), особистісному (А. В. Петровський [8]), методологічному (Л. К. Велитченко [5], В. І. Подшивалкіна [5]), когнітивному (В. М. Аллахвердов [2], А. В. Петровський [8]) тощо.

В даний час у вітчизняній психології (Є. І. Головаха, А. Є. Левенець, Л. В. Сохань [цит. за 7] та ін.) наголошується підвищення інтересу до проблематики суб'єктної активності людини у зв'язку з різними підходами, які описують це поняття: через ступінь засвоєння соціальних норм, міру активності людини відносно власного життя в цілому і окремих його аспектів, через дослідження самодетермінації буття та ін.

Суб'єкт розглядається в науці як системотвірний чинник. Цей підхід базується на: 1) інтеграції системного підходу (Б. Ф. Ломов) та суб'єктно-діяльнісного (А. В. Брушлинський); 2) ідеї єдності індивідуального та універсального в людині (Б. Г. Ананьєв) [цит. за 5]. Сам суб'єкт на кожному етапі свого розвитку виступає носієм системності, відображає взаємодію зі світом.

Суб'єктність як багатоаспектне явище забезпечується системою всієї психіки та реалізується у різних формах (А. В. Брушлинський [цит. за 1], В. А. Петровський [8] та ін.). В контексті нашого дослідження емпатії ця теза є важливою, оскільки ми вважаємо, що схильність до емпатійних переживань є одним з проявів суб'єктності. Крім того, для розуміння глибинних механізмів походження, становлення та внутрішнього устрою емпатії принципово важливим для нас є підхід до суб'єктності Л. К. Велитченка, яка, на думку автора, базується на інтенціональності переживань, уявленні про належне як суб'єктивно можливе. Ініціально вона відкрита індивіду у переживанні потреб та потягів, а протягом соціалізації розвивається як система уявлень про себе у складі соціально-прагматичного простору [5].

В контексті методології нашого дослідження наріжним каменем є уявлення про особистість як інтегрального суб'єкта можливих духовних, моральних та інших глибинних трансформацій та предметних втілень людини. З. С. Карпенко відмічає, що у спектрі інтегральної суб'єктності особистості визначається, принаймні, п'ять рівнів розгортання або актуалізації ціннісних диспозицій: 1) предиспозиційний, інстинктоїдний, відносносуб'єктний, індивідний рівень; 2) моносуб'єктний, діялісно-адаптивний рівень самореалізації; 3) полісуб'єктний, діалогічно відкритий, морально відповідальний рівень соціально компетентної особистості; 4) метасуб'єктний, творчо експансивний, індивідуальнісний рівень; 5) супердиспозиційний, абсолютносуб'єктний рівень ідеального втілення універсальних задатків людини [цит. за 5].

Ці рівні не тільки ієрархізовані певним чином, кожен з них налаштований на досягнення відповідної цінності в цілісному спектрі якості життєдіяльності особистості: відносний суб'єкт стурбований вітальністю і здоров'ям як передумовою своїх подальших психо-духовних трансформацій; моносуб'єкт зорієнтований на цінності освоєння предметних діяльностей (істина, користь, справедливість тощо) з представленими у культурі нормами і стандартами; полісуб'єкт позиціонує себе в контексті міжособистісних взаємин; метасуб'єкт прагне до творчої трансцендентності, інобуття в інших об'єктах або суб'єктах; а з точки зору абсолютного суб'єкта, людина прагне пізнати своє унікальне місце і призначення у світі.

Особистість як суб'єкт діяльності може пристосовувати свої індивідуальні особливості, здібності до конкретних задач діяльності. Здібність непротивічно пов'язувати всі рівні регуляції діяльності є, за К. О. Абульхановою-Славською, здібністю саморегуляції суб'єкта. В залежності від способу зв'язку психічних та особистісних рівнів вона набуває оптимального або неоптимального характеру [1]. В останньому випадку виникають вторинні психічні та особистісні утворення — негативні емоційні стани, стрес, перенапруга тощо. Тоді у саморегуляцію суб'єкта включаються спеціальні завдання з подолання цих негативних станів.

Основні положення **системно-структурного підходу** до вивчення емпатії надають уявлення про системну організацію ціннісної сфери особистості як складного об'єкту, в якому відбивається склад, структура, функції і інші системні характеристики.

В нашому дослідженні системний підхід дозволяє інтегрувати і систематизувати накопичені знання про природу, походження та структуру емпатії, долати їх зайву надмірність, знаходити інваріанти психологічних описів, уникати недоліків локального підходу, підвищувати ефективність системних досліджень і процесу навчання, формулювати нові наукові гіпотези щодо вивчення даного феномену, створювати системні описи психічних явищ, споріднених з ціннісною сферою.

Системний підхід дозволяє углядіти спільність психічних явищ з іншими явищами об'єктивної дійсності. Це дає можливість «перенесення» ідей, отриманих даних з однієї галузі психологічної науки до іншої, екстраполювати отриману інформацію на будь-які емпіричні вибірки.

Основні уявлення про системний розвиток усіх психічних функцій людини у координатах самосвідомості та свідомості науковці ілюструють наступною схемою:

1. Оптація особистості. Оптація або оптованість поведінки особистості виражається мірою типологічно певного поєднання реактивних та активних її компонентів, які репрезентують індивідні властивості людини у структурі особистості, перш за все — її психічну організацію.

2. Адаптація особистості. Адаптація особистості виражається у індивідуальній своєрідності типологічно певної поведінки людини. Виразом міри реактивних та активних компонентів поведінки є темперамент: людина як оптант набуває певний темперамент, який визначає його місце у межах нормального розподілу людей як більш-менш реактивних та активних інди-

відів. Специфіку міри реактивних та активних компонентів індивідуально-своєрідної поведінки виражає характер, при цьому у характері людської поведінки темперамент преобразується як поведінкова підструктура, як глибинне утворення, на якому ґрунтується природний особистісний розвиток. В характері знаходять своє оформлення процеси індивідуації та індивідуалізації як процеси природного утворення людини, які забезпечують її асиміляцію у середовищі. Наступний процес — суб'єктивація — виражає безмежну конституюваність системи можливостей самосвідомості, що відкрита суб'єкту.

3. Інтерналізація особистості. Як продукт та умова суб'єктивації, інтерналізація виражається мірою рефлексивних та активних компонентів, мірою саморегуляції поведінки. Інтерналізація компенсує собою стереотипність поведінки.

4. Інтеграція особистості. Інтеграція або актуалізація властивостей особистості є продуктом та умовою процесу їхньої об'єктивації. Вона виражається мірою реалізації особистісного потенціалу у змісті всіх видів діяльності протягом усього життєвого шляху особистості [7].

Останнім часом в контексті системного підходу став використовуватися системно-асиметричний підхід (О. П. Єлісєєв [7]), який представляє особистість як певну цілісність, оскільки на тлі єдиної структури макрохарактеристик природним чином виникає можливість розгляду проблеми інтегративного або системного особистісного розвитку людини. У загальному вигляді системна асиметрія представляє такого виду ситуацію особистісного розвитку людини, у якій початок зрілості людини як індивіда, особистості, суб'єкта пізнання та праці не співпадає та подібна гетерохронність зберігається на всіх етапах онтогенетичного та професійного становлення (Б. Г. Ананьєв). За Б. Г. Ананьєвим, системна асиметрія виражає ідею часової обумовленості розвитку психічної активності людини, тобто поза рішенням питання про системну асиметрію її статусів не має смислу й сама ідея розвитку особистості як процесу, який протікає у часі [3].

Принципово новим в підході до вивчення різних форм суб'єктності є, на наш погляд, **генетичний підхід** С. Д. Максименка, основою якого виступає реалізація провідних принципів: аналізу за одиницями, історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній), системності (цілісного розгляду психологічних утворень), проектування [цит. за 6]. Процес становлення суб'єктності, на думку С. Д. Максименка, опосередковується і культурним (зовнішнім) контекстом, і особистісним (внутрішнім).

С. Д. Максименко формулює деякі принципи організації експериментально-генетичних досліджень. Як такі виступили наступні принципи:

1) «Аналізу по одиницях» — вичленування початкового суперечливого відношення, що породжує клас явищ як ціле. Одиниця, що виділяється при цьому, — «клітинка» — зберігає всі властивості цілого, проте лише в потенції, як можливість їх прояву. Даний принцип реалізується в єдності з генетичною лінією дослідження, внаслідок чого знаходить статус наукового пояснення процесів розвитку психічного, що приводить до того, що всі психічні утворення розглядаються в русі, в динаміці.

2) Історизму — єдність генетичної і експериментальної лінії в дослідженні. Служить доповненням попереднього принципу, оскільки одиниця, що вичленована як суперечливе початкове відношення по законах діалектики розглядається як процес, що має свій початок і завершення. Цим принципом постулюється вимога дослідження всіх моментів розвитку, закономірностей зв'язку і переходів між ними.

3) Системності — розгляд психічних утворень в їх цілісності.

В протилежність формально-логічній точці зору експериментально-генетичним методом затверджується положення про те, що цей метод є системою, яка розвивається. При цьому своєю змістовно-операціональною стороною дана система фіксує послідовність діалектичного переходу в розгортанні початкового відношення. Цей перехід (від менш розвиненого знання до розвиненішого) і фіксується принципом системності, який знаходиться в тісному взаємозв'язку з принципом «аналізу по одиницях» і принципом історизму, характеризуючи процес їх розгортання.

4) Моделювання — розкриття закономірностей, відтворення форм психіки в особливих умовах. Експериментальні моделі тих або інших психічних функцій і здібностей створюються в пізнавальних цілях; проте вони достатньо повно відображають реально функціонуючі психічні процеси.

5) Проектування — теоретико-експериментальне визначення умов становлення і розвитку нових здібностей індивіда.

Експериментально-генетичний метод являє собою метод вивчення і формування новоутворень, відсутніх в індивідуальному досвіді особистості.

Так, перераховуючи принципи, необхідно відзначити, що в нашому дослідженні принцип «аналізу по одиницях» дає нам можливість розглянути більш диференційовано внутрішню структуру емпатії, схарактеризувати основні її психічні складові. Принцип «історизму», доповнюючи попередній, дає нам можливість побачити не тільки початок і завершення формування особистісної емпатії, але і закономірності зв'язків, компонентів, що входять до її складу, прослідкувати в динаміці всі моменти розвитку. Принцип «системності», знаходячись в тісному взаємозв'язку з принципом «аналізу по одиницях» і принципом «історизму», дає можливість розробити теоретичні і практичні положення, виявити елементи різних технологій, системну їх взаємодію, припускає дослідження з'єднання різної по своїй методологічній основі техніки для коректувальної роботи. Принцип «моделювання» в нашому дослідженні розкриває закономірності, механізми впливу на індивідуальні прояви емпатії специфічних умов життєдіяльності особистості. Принцип «проектування» припускає теоретико-експериментальне обґрунтування моделі емпатійних типів особистості. Єдність експериментальної лінії припускає єдиний час, методичний апарат процедури отримання дослідження.

Для побудови методології дослідження емпатійних типів особистості для нас є важливим, що С. Д. Максименко в генетичному підході відкриває принципово нові аспекти розгляду особистості як об'єкту наукового пізнання та надає можливість ієрархізувати емпатійну сферу особистості

новим способом. Реалізація принципово нової методологічної позиції — зрозуміти особистість як систему, що існує і саморозвивається, дозволяє нам це зробити.

У генетико-психологічну структуру особистості С. Д. Максименко включає: внутрішній світ особистості, переживання, джерела активності особистості, характер, психічні стани, біопсихічну підструктуру, досвід, пізнавальну сферу особистості, спрямованість, здібності.

У нашому дослідженні із структури особистості за С. Д. Максименком ми беремо за основу: джерела активності особистості, її внутрішній світ, психічні стани, досвід, спрямованість, здібності, які грають важливу роль в підборі засобів коректувальних заходів для здійснення формування емпатії.

Для поглиблення основних концептуальних підходів до дослідження емпатійних проявів та типологізації особистості особливе значення для нас набуває **принцип розвитку Т. П. Вісковатової**, в рамках якого закономірна зміна психічних процесів, властивостей і станів виражається в їх кількісних, якісних і структурних перетвореннях [6]. Розвиток психіки, за Т. П. Вісковатовою, характеризується необоротним характером змін, спрямованістю (тобто здатністю до накопичення змін) та їхнім закономірним характером. Для повного і глибокого розуміння психіки і психічного в системі формування особистості (а в нашому дослідженні в контексті розвитку її емпатії), на думку Т. П. Вісковатової, необхідно розглядати розвиток психіки як процес послідовного включення людини в систему соціальних і мікросоціальних умов [6].

В межах генетичного підходу виникають новітні значущі для психології питання, а саме, чи існує суб'єктне розмежування на «я» та «мое» з ранніх етапів онтогенезу, чи його виникнення приходить на більш пізні етапи, пов'язані з розвитком самосвідомості та ін. Тобто, на думку В. А. Татенка, тільки генетичний підхід дозволяє розв'язати важливішу методологічну проблему внутрішньої детермінації розвитку на досвідомій його фазі і на рівні несвідомого взагалі, а також про інстанцію, яка цей розвиток регулює [цит. за 6]. Крім того, на думку автора, обраний методологічний підхід дозволяє науці ставити нові теоретико-емпіричні питання, зокрема, про те, чи всі людські істоти народжуються з однаковим потенціалом суб'єктності, чи можна цей потенціал нарощувати, примножувати, чи відбувається розвиток суб'єктності в онтогенезі і, якщо так, яка логіка цього розвитку тощо. В. А. Татенко розглядає генезис суб'єктності як рух за спіраллю, основними витками якої він виділяє експерієнтальну інтуїцію суб'єктного ядра, задіяння до розвитку суб'єктного механізму самоапперцепції зі специфічною функцією пам'яті (накопичення, збереження, відтворення досвіду) [цит. за 6].

Провідні положення теорії особистості та її основних проявів (О. О. Бодальов, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв та ін.). Коли йдеться про дослідження особистісних феноменів, у ньому виокремлюється дві групи психічних явищ: ті, що виступають як спонуки поведінки особистості, та ті, що складають виконавчий компонент у психічній регуляції цієї поведінки [4].

Спонуки поведінки — це ставлення особистості до різних сторін дійсності, в яку вона включена, що проявляються у формі потреб, інтересів, схильностей, а виконавчий компонент є властивостями, які складають умови успішного виконання різних видів діяльності.

Для нашого дослідження ціннісних орієнтацій особистості важливою є теза, що всі загальні та приватні відносини, що створюють особистість, завжди несуть на собі відбиток суспільства, до якого належить людина. За О. О. Бодальовим, не дивлячись на те, що кожна особистість індивідуально своєрідна, у її рисах завжди є характеристики тих соціальних спільнот, до яких вона входить [4]. Крім того, для нас важливо, що особистість характеризується не тільки тим, що вона робить, але й тим, як вона це робить. При наявності достатньо розвинутих особистісних особливостей людина взаємодіє з оточуючим середовищем та виходить на нове коло осіб, предметів, ситуацій, що потребує володіння поряд з тотожними рисами і індивідуальною неповторністю, своєрідністю. Розвивати у людини високий рівень прагнення шукати та знаходити у об'єктах дійсності щось загальне, та у відповідності з цим будувати власну поведінку — все це потребує розвитку у особистості смислоутворюючої, ціннісної сфери.

Таким чином, методологічну основу дослідження ціннісних орієнтацій особистості склали основні положення теорії суб'єктної активності людини як умови еволюції її особистості, системно-структурного підходу, генетичний принцип С. Д. Максименка, принцип розвитку Т. П. Вісковатової, провідні положення теорії особистості та її основних проявів.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. — М.; Мысль, 1991. — 299 с.
2. Аллахвердов В. М. Когнитивные стили в контурах процесса познания / Аллахвердов В. М. [Тез. докл. конф. «Когнитивные стили»]. — Таллинн. — С. 17–20.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Ананьев Б. Г. — СПб.: Питер, 2002. — 228 с.
4. Бодалев А. А. Познание человека человеком /А. А. Бодалев, Н. В. Васина. — СПб.: Питер, 2005. — 435 с.
5. Велитченко Л. К. Методологічні та теоретичні проблеми психології / Л. К. Велитченко, В. І. Подшивалкіна. — Одеса: СВД Черкасов, 2009. — 279 с.
6. Висковатова Т. П. Системный подход к проведению психолого-педагогической коррекции отклонений в психическом развитии (на примере задержки психического развития) (Systemovy pristup k realizacii psychologické a pedagogické korekcie při odchylkách v psychickom vyvine) / Т. П. Висковатова / «Timova spolupráce v komplexnej starostlivosti odiena s postihnutim raneho veku». — Bratislava, 2008. — С.116–125.
7. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности /Елисеев О. П. — СПб.: Питер, 2008. — 512 с.
8. Петровский А. В. Трехфакторная модель значимого другого / Петровский А. В. // Вопросы психологии. — 1991. — № 1. — С. 34–36.

Н. Е. Шахова

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена исследованию ценностных ориентаций с позиций теоретико-методологического подхода, который обеспечивает целостность и глубину раскрытия проблемы. Ценностные ориентации как одно из центральных личностных образований выражают сознательное отношение человека к социальной действительности и в данном контексте определяют широкую мотивацию его поведения и оказывают значительное влияние на все стороны жизнедеятельности.

Теоретико-методологическую основу исследования особенностей ценностных ориентаций личности в зависимости от социальной ситуации ее развития составили основные положения теории субъектной активности человека как условия эволюции его личности, системно-структурного подхода, генетический принцип С. Д. Максименко, принцип развития Т. П. Висковатовой, ведущие положения теории личности и ее основных проявлений.

Ключевые слова: ценностные ориентации, сознание, стратегические жизненные цели, мотивация, субъектная активность, развитие личности.

N. Shakhova

competitor of department by a differential and special
to psychology of the Odessa national university of the name of I. I. Mechnikov

THEORETICAL-METODOLOGICAL BASES OF RESEARCH OF THE VALUED ORIENTATIONS OF PERSONALITY

Summary

The article is devoted research of the valued orientations from positions of theoretical-metodological approach which provides integrity and depth of opening of problem. Valued orientations as one of central personality educations, express conscious attitude of man toward social reality and in this context determine wide motivation of his conduct and create considerable influence on all sides of vital functions.

Theoretical-metodological basis of research of features of the valued orientations of personality depending on the social situation of its development was made by the substantive provisions of theory of subject activity of man as terms of evolution of his personality, system structural approach, genetic principle of S. D. Maksimenko, principle of development of T. P. Viskovatova, lead positions of theory of personality and its basic displays.

Key words: valued orientations, consciousness, strategic vital aims, motivation, subject activity, development of personality.